

Hyvät tiedolliset tavat

Uuden professorin juhlapuhe

Helsingin yliopisto 25.5.2021

MARIA LASONEN-AARNIO

Kuinka meidän pitäisi muodostaa uskomuksemme? Uskomuksemme koskevat kaikenlaisia kysymyksiä: arkisia, jopa vähäpätöisiä asioita; moraalialia; maskien käytön tehokkuutta; perustavanlaatuisista tieteellisiä totuuksia. Tietoteoreetikkona olen kiinnostunut siitä, mikä tekee uskomuksista menestyksekkäitä, hyviä tai muutoin arvokkaita.

Aloitetaan menestyksekkäistä uskomuksista. Menestyksessä uskominen on nähdäkseni tietämistä, ja tieto on valtavan tärkeää. Rokotteiden kehittäminen ja pandemioiden hillintä vaatii valtavat määrät tieteellistä tietoa. Demokraattinen yhteiskunta vaatii, että kansalaisilla on jaettava tietoa. Tiedolla on myös itseisarvoa: se tekee elämästä hyvää ja elämisen arvoista. Tietäminen on onneksi useimmiten hyvin helppoa. Jos haluan esimerkiksi tietää, millainen sää Helsingissä on juuri nyt, voin vain katsoa ulos ikkunasta. Jos haluan tietää, mikä Higgsin bosoni on, voin kysyä Applen avustajalta Siriltä. Monen asian tietäminen onkin helpompaa kuin ehkä koskaan aiemmin ihmiskunnan historiassa.

Tietämisestä voi kuitenkin joissain tilanteissa tulla hyvinkin vaikeaa. 1600-luvulla kirjoittanut ranskalainen filosofi René Descartes kuvitteli ilkeän demonin, jonka tarkoitus on johtaa meitä harhaan mieleemme ulkopuolisen maailman ja jopa oman kehomme suhteen. Mutta tietämisen vaikeus – vaikeus erottaa

faktaa fiktiosta – ei vaadi mielikuvituksellista, ilkeää ja yliluonnollista olentoa. Ajatellaanpa vaikka valeuutisia ja sosiaalisen median tiedollista valtaa. Merkittävä osa valeuutisista on pahantahtoisesti ja tahallisesti luotua disinformaatiota, jota levitetään teollisen mittakaavan operaatioissa. Tekoäly on sen verran kehittynyttä, että botit voivat tuottaa riittävän johdonmukaisia valheita hyvällä kielellä. Ne voivat myös tehdä tämän paljon nopeammin kuin journalisti ehtii kirjoittaa hyvin tutkitun artikkelin, joka perustuu faktoihin.

Mieliä siis manipuloidaan suuressa mittakaavassa. Kuin Descartesin ilkeä demoni, tämä manipulaatio käyttää taitavasti hyödykseen sitä, miten mielemme toimii – mitä ovat kognitiivinen arkkitehtuurimme ja taipumuksemme. Meillä on rajalliset kognitiiviset resurssit, mutta elämme sotkuisessa ja monimutkaisessa maailmassa. Elämämme on sarja päätöksiä, jotka täytyy tehdä rajallisen tiedon pohjalta. Olemme sopeutuneet rajoituksiimme. Meidän on esimerkiksi luotettava muihin. Suuri osa tiedostamme pohjautuukin siihen, että luotamme aiemmin kerrottuun. Meidän täytyy saattaa monet tutkimuksemme loppuun ajoissa ja tehdä erilaisia päätöksiä tietoisina siitä, että aiheesta on paljon lisääkin tietoa.

Saattaessamme loppuun tutkimuksemme etsimme merkkejä totuudesta ja tiedosta. Tällainen merkki on esimerkiksi se, että tietyt uskomukset sopivat yhteen ja muodostavat johdonmukaisen selitysmallin. Juuri tällaisiahan hyvät tieteelliset teoriat ovat: ne osoittavat meille, kuinka asiat sopivat yhteen tavalla, joka sallii elegantisti monien ilmiöiden selittämisen ja ennustamisen. Mutta esimerkiksi salaliittoteoriat on luotu siten, että ne ilmentävät tällaisia merkkejä totuudesta ja kutsuvat näin meitä hyväksymään ne. Ne niputtavat lukuisia faktoja yhteen ja tarjoavat yksinkertaisia selityksiä (usein vetoamalla pahansuopiin toimijoihin). Salaliittoteorioiden tarinat nostattavat voimakkaita tunteita, kuten raivoa ja vihaa. Ne eivät kuitenkaan käytä hyväkseen yksinomaan ihmislunonteen pimeää puolta. Saamme iloa tietämisestä ja ymmärtämisestä. Tunneimme itsemme voimaantuneiksi, kun voimme selittää, ennustaa ja systematisoida

sekavaa maailmaa. Tutkimuksen ja epävarmuuden saattaminen päätökseen tuntuu hyvältä silloinkin, kun meillä on pelkkä illuusio tiedosta.

Kohtaamme siis ympäristöjä, jotka tekevät tietämisestä vaikeaa. Kuinka tällaisissa ympäristöissä olevien uskomuksia tulisi sitten arvioida? Vaikka heidän uskomuksensa olisivat epätosia, voivatko ne silti olla järkeviä? Sillä, miten vastaamme näihin kysymyksiin on merkitystä, ja se ilmenee esimerkiksi asenteissamme toisia kohtaan. Näemmekö salaliittoteorian kannattajan täysin hölmönä – henkilönä joka ei ole sen järkevempi kuin joulupukkiin tai hammaskeijuun uskova aikuinen? Vai näemmekö hänet vain epäonnisenä huonon tiedollisen ympäristön uhrina, jonka kognitiivinen arkkitehtuuri ja hyvät taipumukset on, kuten Descartesin ilkeän demonin uhrilla, käännetty häntä vastaan?

Nämä kysymykset ovat sidoksissa siihen, mitä pidämme ratkaisuna huonojen tiedollisten ympäristöjen luomaan ongelmaan. Jos esimerkiksi ajattelemme, että valeutisten jymäyttämät ihmiset ovat lähes aina täysin järjettömiä, olemme taipuvaisia pitämään näitä yksilöitä syyllisinä ongelmaan: ehkei paljoakaan ole tehtävissä, jos ihmiset ovat yksinkertaisesti hölmöjä ja helppouskoisia, vailla arvostelukykä. Jos taas iso osa vioista onkin tiedollisissa rakenteissa, joiden rattaisiin yksilöt joutuvat, huomiomme kiinnittyy näiden rakenteiden korjaamiseen.

Suuri osa työstäni liittyy siihen, miten näitä linjanvetoja pitäisi tehdä. Kuinka erotella hölmöys, syyttömyys, järkevyys ja tieto?

Näkemykseni siitä, mikä tekee uskomuksista järkeviä, eroaa ajattelutavasta, joka hallitsee angloamerikkalaista tietoteorian perinnettä. Tässäpä suosittu ajatus: uskomus on järkevä tai kohutuullinen, kun se sopii yhteen tiettyjen muiden mielentilojemme kanssa. Kyseiset mielentilat voivat olla kokemuksia tai vaikutelmia. Jotkut kokemukset ovat kvalitatiivisen luonteensa vuoksi – siis sen vuoksi, millaista niiden kokeminen on – sellaisia, että ne tekevät uskomuksista järkeviä. Hyvä, järjellinen uskominen on eräänlaista oman mielen järjestelyä: uskomusten ja

kokemuksien sovittamista yhteen. Tai, erään toisen tämän näkemyksen muunnelman mukaan, kyseiset mielentilat ovat tietoa. Järkevyys on uskomusten sovittamista yhteen sen kanssa, mitä jo tiedetään.

Olen työssäni tuonut esiin useita tällaisten näkemysten ongelmia. Huolenaiheeni tässä yhteydessä on, etteivät ne tarjoa riittävän hienovaraisia keinoja arvioida uskomuksia. Järkevä uskominen on liian helppoa, jos kyse on vain sen uskomisesta, miltä asiat minusta vaikuttavat. Mitä jos minusta yksinkertaisesti vaikuttaa siltä, että maapallo on litteä? Vastaavasti sen huomioiminen, mitä jo tiedän, ei aina riitä. Joskus uskomukseni eivät ole järkeviä sen vuoksi, etten tiedä jotain, mitä minun tulisi tietää. Jokin tosiasia saattaa olla ihan nenäni alla, mutten näe sitä ennakoasenteideni vuoksi. Samalla, jos järkevyyden on sitä, että suhteuttaa uskomuksensa siihen, mitä tietää, järkevyyden käy joskus liian vaikeaksi. Esimerkiksi Descartesin demonin uhrilla on paljon väärää uskomuksia, eikä hän tiedä juuri mitään ympäröivästä maailmasta. Mutta nähdäkseni on tärkeää huomata, että onneton uhri voi muodostaa uskomuksia tavoilla, jotka hyvässä ympäristössä tuottavat tietoa.

Olen myös kyseenalaistanut työssäni ajatuksen, että jotkut mielentilat pelkän sisäisen luonteensa ansiosta tekisivät uskomuksista järkeviä, täysin riippumatta yksilön ympäristöstä. Ympäristöä ja sen luonnetta ei tulisi näin sivuuttaa, kun ajatellaan järkeviä tai hyviä tapoja muodostaa uskomuksia. Pidän parempana ajatella järkevää uskomista toteuttamiskelpoisina, tietoa edistävinä tapoina tai taipumuksina. Nähdäkseni on mahdollista tietää, vaikka ei samalla ilmentäisikään hyviä taipumuksia: joskus uskomukset voivat olla tietoa, vaikka ne eivät olisi järkeviä. Ja päinvastoin: yksilö voi ilmentää hyviä taipumuksia, vaikkei tiedä.

Mitä sitten haluan sanoa ihmisistä, jotka ovat huonoissa tiedollisissa ympäristöissä? Tapauksia on monenlaisia. Mutta ainakin usein huonoissa ympäristöissä toimivat yksilöt ilmentävät samoja, tai ainakin samankaltaisia, taipumuksia tai uskomuksenmuodostuksen tapoja, jotka suotuisissa ympäristöissä

toimivat hyvin. He esimerkiksi luottavat muihin, vaikkakin heidän luottamustaan manipuloidaan. Heihin vetoavat yksinkertaiset, monia asioita selittävät teorit – olkoonkin, että nämä teorit ovat hieman liiankin yksinkertaisia.

Huonojen tiedollisten ympäristöjen uhrin eivät useinkaan ole yksiselitteisesti hölmöjä. Heidän tapansa muodostaa uskomuksia tuottaisi monessa paremmassa ympäristössä tietoa. Uskomustenmuodostamisen tapa tai taipumus voi yhdessä ympäristöissä olla hyvä ja toisessa huono samalla tavalla kuin makeiden ja rasvaisten ruokien etsiminen toimii terveyden kannalta hyvin metsästäjä-keräilijän kontekstissa, mutta ei niinkään nykyajan ruokakaupassa. Silti ainakin joissakin tapauksissa olisi mahdollista ilmentää parempia taipumuksia ja oppia huomaamaan eroavaisuudet, jotka paremmissa ympäristöissä voivat olla yhdentekeviä. Voimme tulla epäluuloisiksi, kun jokin maistuu liian hyvältä. Samoin voimme oppia erottamaan hyvät teorit niistä, jotka ovat ”liian hyviä ollakseen totta” – teorioista, jotka pakottavat monimutkaisen maailman mustavalkoisen tarinan muottiin ja näin tehdessään valjastavat käyttöönsä pimeämmät tunteemme.

Kiinnittämällä huomiota sekä yksilön tapoihin muodostaa ja muokata uskomuksia että tiedolliseen ympäristöön, jossa hän on, näkemykseni ottaa tietoteoriaan monia muita tarjolla olevia teorioita rakenteellisemmän näkökulman. Emme pääse pitkälle keskittymällä vain yksilöön ja hyviin tapoihin muodostaa uskomuksia, sillä ilkeän petkuttajan uhka on aina läsnä. Tietynlaiset tiedolliset rakenteet luovat tietämättömyyttä, eikä edistystä saada juuri aikaan osoittamalla syyttävällä sormella yksilöitä.

